

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

Η Ιστορία σε Δίκη;

Για το βιβλίο του Richard Evans, *Lying About Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial*, London: Basic Books 2002, 318 σ.

Χάρης Εξερτζόγλου

Ο Χάρης Εξερτζόγλου διδάσκει Ιστορία στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίσουμε το παρελθόν και με ποιούς όρους; Ποιός τελικά επικυρώνει στην παραπάνω διατύπωση το πρώτο πληθυντικό; Ένας ιστορικός, οι μαρτυρίες, το κοινό ή ένα δικαστήριο; Μπορεί άραγε η πολιτική παραγωγής ιστορίας να διαχωριστεί από το ίδιο το ιστορικό αντικείμενο; Αυτού του τύπου τα ερωτήματα διαπερνούν την ανάγνωση του βιβλίου του Richard Evans, *Lying About Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial*. Με μια πρώτη ματιά το βιβλίο καταγράφει την εμπειρία του Evans ως εμπειρογνώμονα στη δίκη για συκοφαντική δυσφήμιση με βάση αγωγή που κατέθεσε ο συγγραφέας David Irving κατά της καθηγήτριας Deborah Lipstadt και του εκδοτικού οίκου Penguin το 1999. Σε ένα δεύτερο επίπεδο το βιβλίο αφορά φλέγοντα ζητήματα ιστορικής μεθόδου και επιστημολογίας τα οποία τίθενται σε σχέση με την ιστορική αναπαράσταση του Ολοκαυτώματος και τα πολιτικά του συμφραζόμενα σήμερα, κυρίως σε σχέση με την δραστηριοποίηση του ιστορικού αναθεωρητισμού και της άρνησης του Ολοκαυτώματος.

Δεν είναι, βέβαια, η πρώτη φορά που ο ιστορικός αναθεωρητισμός για το Ολοκαύτωμα έχει απασχολήσει το δικαστήριο.¹ Η υπόθεση στην οποία ενεπλάκη ο Evans εμπίπτει σε αυτή τη κατηγορία διότι ο David Irving κατέφυγε στα δικαστήρια ισχυριζόμενος ότι η Deborah Lipstadt στο βιβλίο της, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory* (1993) τον δυσφημεί συγκαταλέγοντάς τον στους αρνητές του Ολοκαυτώματος.² Ο Penguin αρνήθηκε εξωδικαστικό διακανονισμό και αναζήτησε νομικές συμβουλές προκειμένου να αντιμετωπίσει δικαστικά την κατηγορία της συκοφαντικής δυσφήμισης, την οποία στο βρετανικό δικαστικό σύστημα οφείλει να καταρρίψει ο μηνυόμενος και όχι να αποδείξει ο μηνυτής. Μέσα στο νομικό αυτό κυκεώνα, η υπεράσπιση της Lipstadt ζήτησε από τον Richard Evans, γνωστό ιστορικό, ειδήμονα σε θέματα γερμανικής ιστορίας τον 19ο και 20ο αιώνα και καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και αργότερα στο Καίμπριτζ να διερευνήσει τα βιβλία του Irving προκειμένου να διαπιστωθεί αν ευσταθεί η κατηγορία της Lipstadt, ότι ο Irving όχι μόνο συγκαταλέγεται στους αρνητές του Ολοκαυτώματος αλλά και ότι αλλοιώνει τεκμήρια προκειμένου να εξυπηρετήσουν το επιχειρημά του. Ο Evans επιφορτίστηκε με το έργο του εντοπισμού και ελέγχου των πηγών που παρέθετε ο Irving, να συντάξει έκθεση αλλά και να εξεταστεί ως εμπειρογνώμων όταν η υπόθεση έφθανε στο ακροατήριο.

Το έργο του Richard Evans ήταν πράγματι απαιτητικό. Ο Irving αποτελεί μια ιδιόμορφη περίπτωση. Παρότι δεν διαθέτει ακαδημαϊκά διαπιστευτήρια, δεν έχει καν πτυχίο ιστορίας, είναι συγγραφέας σειράς ιστορικών βιβλίων με θέματα που αφορούν πτυχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ορισμένα, μάλιστα, από αυτά όχι μό-

νο γνώρισαν μεγάλη εκδοτική επιτυχία, όπως το *Hitler's War* (1977), πουλώντας δεκάδες χιλιάδες αντίτυπα και γνωρίζοντας πολλές μεταφράσεις αλλά και την ευμενή υποδοχή από μεγάλη μερίδα ιστορικών. Ο Irving, εξάλλου, δεν περιορίζεται σε μια απλή αφήγηση που θα μπορούσε να ικανοποιήσει το ευρύ αναγνωστικό κοινό αλλά όχι τους επαγγελματίες ιστορικούς. Αντίθετα διανθίζει τα κείμενα του με πλήθος υποσημειώσεων που αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε πρωτογενείς πηγές. Δηλώνοντας ανοικτά την δυσπιστία του στη δευτερογενή βιβλιογραφία, έχει υποστηρίξει ότι μόνο πρωτογενή τεκμήρια μας αποκαλύπτουν την αλήθεια και επομένως στηρίζεται αποκλειστικά σε αυτά. Στο πλαίσιο της συστηματικής ενασχόλησής του με την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο Irving κατόρθωσε να αναδειχθεί ως «ειδήμων», να αποφαίνεται για τη γνησιότητα εγγράφων και αρχειακών συλλογών και να εδραιώνει μια υπερβολική φήμη για ιστορικό συγγραφέα που κινείται έξω από τα ακαδημαϊκά πλαίσια. Δεν περιορίστηκε, όμως, μόνο στη συγγραφή βιβλίων αλλά από τη δεκαετία του 1980 άρχισε να δραστηριοποιείται πολιτικά σε κύκλους που συνδέονταν με την «ιστορική αναθεώρηση του Ολοκαυτώματος», όπως το Institute of Historical Review που ρητά ενέπιπε στη κατηγορία αυτή, είχε δώσει πολλές συνεντεύξεις στο Τύπο και τα ηλεκτρονικά μέσα πολλών χωρών και είχε διαμορφώσει το δικό του κοινό μπροστά στο οποίο είχε καταγγείλει ως απατεώνες όσους δήλωναν ότι πέρασαν και επιβίωσαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα, με αποκορύφωμα τον χαρακτηρισμό A.S.S.H.O.LES [Auschwitz Survivors, Survivors of the Holocaust and Other Liars] (σ. 133)

Με δεδομένα σαν και αυτά φαίνεται τουλάχιστον παράδοξο που ο Irving κατέφυγε στα δικαστήρια ισχυριζόμενος ότι οι λίγες σελίδες του βιβλίου της Lipstadt που τον αφορούσαν δυσφημούσαν αυτόν και το έργο του. Δεν είναι, όμως, ακριβώς έτσι. Απέναντι στους ισχυρισμούς της Lipstadt ότι συγκαταλέγεται στους αρνητές του Ολοκαυτώματος και ότι υπηρετεί αυτήν την άποψη αλλοιώνοντας τα τεκμήρια προκειμένου να χωρέσουν στο επιχειρημά του, ο Irving αντέτεινε ότι σε αντίθεση με άλλους ιστορικούς, τα πορίσματά του είναι αποκλειστικά τεκμηριωμένα σε πρωτογενείς πηγές, επομένως αντανάκλουν ευθέως την αλήθεια. Όπως παρατηρεί σωστά ο Evans, ο Irving δεν διεκδικεί απλώς το δικαίωμα να εκφέρει μια άλλη άποψη στο πλαίσιο ενός ερμηνευτικού πλουραλισμού, ούτε υποστηρίζει κάποια εκδοχή σχετικισμού, αλλά εμφανίζεται να εκπροσωπεί την αλήθεια στη βάση της χρήσης πρωτογενών πηγών που, υποτίθεται ότι, τη θεραπεύουν αποκλειστικά. (18-22) Αποτελεί από αυτήν την άποψη χαρακτηριστικό εκπρόσωπο του ιστορικού αναθεωρητισμού που θέλει το Ολοκαύτωμα ένα τεράστιο ψέμα, μια εκ των υστέρ-

ρων επινόηση που εξυπηρετούσε τις πολιτικές ανάγκες των Συμμάχων και των Εβραίων, ένα «μύθος» δηλαδή, που αντιβαίνει στην αντικειμενική και ψυχρή ανάγνωση των τεκμηρίων.

Η ευθύνη του Evans και της ομάδας του ήταν να διερευνήσει τους ισχυρισμούς της Lipstadt περί αλλοίωσης τεκμηρίων, και θα συμπλήρωνε τη δουλειά δύο άλλων εμπειρογνομόνων τα πορίσματα των οποίων πάντως δεν παρουσιάζονται στο βιβλίο αλλά έχουν δημοσιευθεί ξεχωριστά.³ Επιπλέον, δουλειά της υπεράσπισης, όχι όμως του Evans προσωπικά, ήταν να διερευνήσει τις σχέσεις του Irving με το κύκλωμα του ιστορικού αναθεωρητισμού. Το βιβλίο του Evans στηρίχθηκε κυρίως στα δικαστήρια, στα στοιχεία της υπεράσπισης σχετικά με τις σχέσεις του Irving με τους αρνητές καθώς και στην εμπειρία του ίδιου του Evans ως μάρτυρα στη δίκη. Χωρίζεται σε επτά κεφάλαια εκ των οποίων το πρώτο περιγράφει την σχετική υπόθεση, το δεύτερο, το τρίτο και το τέταρτο αφορούν την τεκμηρίωση των αλλοιώσεων του Irving και τα δύο τελευταία την εμπειρία του δικαστηρίου, την τελική απόφαση και τις αντιδράσεις που ακολούθησαν. Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι το δικαστήριο αθώωσε τη Lipstadt. Τα πορίσματα του Evans εκτίθενται στα δύο κεφάλαια του βιβλίου με θέμα «Ο Χίτλερ και οι Εβραίοι 1924-1939» και ο «Χίτλερ και η Τελική Λύση». Υποθέτω, ότι οι περιπτώσεις που παρουσιάζονται στα κεφάλαια αυτά θεωρήθηκαν οι περισσότερο χαρακτηριστικές από το τελικό πόρισμα των 750 σελίδων που κατέθεσε ο Evans. Στην ουσία ο Evans επικεντρώνει τον έλεγχό του στα τεκμήρια εκείνα που ο Irving χρησιμοποίησε προκειμένου να στηρίξει το επιχειρήματά του ότι ο Hitler δεν ήταν υπεύθυνος για τις διώξεις των Εβραίων πριν τον πόλεμο, ούτε βρισκόταν πίσω από την εξόντωση Εβραίων κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Αντίθετα, ότι συνέβη οφειλόταν σε άλλους ναζί αξιωματούχους, κυρίως τον Goebbels. Ο Irving χρησιμοποίησε τεκμήρια που κατά τον ίδιο πιστοποιούσαν το, εξωφρενικό κατά τη γνώμη μου, συμπέρασμα ότι ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης του Γ' Ραϊχ δεν γνώριζε τι ακριβώς συνέβαινε. Ο Evans εξέτασε συγκεκριμένα τεκμήρια που αφορούσαν μια επίθεση εναντίον ενός εβραϊκού ζαχαροπλαστείου στα 1924 (42-), στατιστικές για την υποτιθέμενη «εβραϊκή εγκληματικότητα» (49-), τεκμήρια που αφορούσαν τη Νύκτα των Κρυστάλλων (52-) αλλά και τεκμήρια που αφορούσαν τις μεταφορές Εβραίων του Βερολίνου στα ανατολικά μετά την έκρηξη του πολέμου (72-), καταχωρίσεις σχετικά με την εξόντωση των Εβραίων (78-), τεκμήρια σχετικά με την υπόθεση της αναβολής λύσης του εβραϊκού προβλήματος για μετά τον πόλεμο (82-), αποδείξεις για τη χρήση αερίων στα στρατοπεδα συγκέντρωσης/εξόντωσης (87-) και τέλος τεκμήρια

για τις πιέσεις που άσκησε η Γερμανία σε άλλες χώρες όπως η Ουγγαρία αλλά και στο υπό γερμανική κατοχή ιταλικό έδαφος μετά τη ιταλική συνθηκολόγηση για τη μεταφορά των Εβραίων που ζούσαν εκεί σε στρατόπεδα. (89-) Ο έλεγχος γίνεται συνήθως είτε στη βάση των ίδιων των τεκμηρίων αποκλειστικά είτε με την βοήθεια πρόσθετων τεκμηρίων, πάντα από έγγραφα του ναζιστικού μηχανισμού, τα οποία ο Irving θα όφειλε να είχε συμβουλευθεί αλλά δεν το έκανε, με ιδιαίτερη έμφαση σε τεκμήρια όπως π.χ στο ημερολόγιο του Goebbels, το βιβλίο τηλεφωνικών καταχωρίσεων του Heindrich κ.α. Σύμφωνα με τον Irving τα τεκμήρια αυτά αποδεικνύουν ότι ο Hitler είχε μια διαφορετική στάση απέναντι στο ζήτημα των διώξεων και της εξόντωσης των Εβραίων από αυτή που του καταλογίζεται. Με άλλα λόγια ο Irving στα βιβλία του, δέχεται ότι οι Εβραίοι υπέστησαν διώξεις, αλλά όχι ότι για αυτές ευθυνόταν ο Hitler. Στη βάση του ελέγχου αυτού, που πάντως δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις εξίσου πειστικός, ο Evans κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Irving συστηματικά και επανειλημμένα αλλοίωσε τα ιστορικά τεκμήρια προκειμένου να δώσει την εντύπωση ότι ο Hitler δεν γνώριζε ή ακόμη και αντιτίθετο στην εξόντωση των Εβραίων.

Μετά τον έλεγχο αυτό ακολουθεί το κεφάλαιο «Ο Irving και η άρνηση του Ολοκαυτώματος» στο οποίο αναδεικνύονται οι πολιτικές διασυνδέσεις του David Irving με τα δίκτυα των αρνητών του Ολοκαυτώματος που συχνά επενδύθηκαν με ακαδημαϊκό μανδύα. Είναι μέσα σε αυτά τα δίκτυα που ο Irving εκθέτει συστηματικότερα τις αντισημιακές του απόψεις και αμφισβητεί ρητά το Ολοκαύτωμα, (137-139) παρότι σε άλλες περιπτώσεις φαίνεται να αναγνωρίζει μεγάλο αριθμό θυμάτων (120). Προφανώς δεν πρόκειται για ξεχωριστά ζητήματα αφού φαίνεται καθαρά ότι οι πολιτικές απόψεις του Irving συντονίζονται με την ιστορική επιχειρηματολογία του. Οι πτυχές αυτές, εξάλλου, αναδεικνύονται και στα επόμενα κεφάλαια όπου ο Evans καταθέτει την εμπειρία του ως μάρτυρας στη δίκη.

Αν τα πράγματα έμεναν στο σημείο αυτό, δηλαδή στην κατάδειξη της αλλοίωσης τεκμηρίων και στην απόδειξη της σχέσης του Irving με τους αρνητές του Ολοκαυτώματος ελάχιστα θα μπορούσαν να προστεθούν. Το ζήτημα, όμως, είναι ότι ο Evans πίστεψε ότι η υπόθεση στη πράξη δικαίωνε γενικότερα τις επιστημολογικές και μεθοδολογικές του θέσεις απέναντι στον «σχετικισμό». Έτσι στη τελευταία παράγραφο του βιβλίου υποστηρίζει ότι, « Η δίκη έδειξε θριαμβευτικά την ικανότητα της ιστορικής επιστήμης να καταλήξει σε λογικά συμπεράσματα για την εξάλειψη των Εβραίων απ' τους Ναζί στη βάση της προσεκτικής εξέτασης των γραπτών τεκμηρίων. Επιβεβαίωσε την ικανότητά μας να γνωρίζουμε τι συνέβη ακόμη και όταν δεν υπάρχουν επιζώντες για να διηγηθούν την

ιστορία τους. Έδειξε ότι μπορούμε να γνωρίζουμε πέραν πάσης αμφιβολίας ακόμη και αν η εξήγηση και η κατανόηση θα παραμένουν πάντα αντικείμενα συζήτησης.» (266) Αυτή ακριβώς η δυνατότητα να γνωρίζουμε πέρα από κάθε αμφιβολία ότι κάτι συνέβη ανεξάρτητα από ερμηνείες αποτελεί κατά τη γνώμη μου μια κρίσιμη επιστημολογική επιλογή. Η διάκριση γεγονότων, που καταγράφονται σε τεκμήρια, και ερμηνείας φαίνεται να στηρίζεται κατά τον Evans στη προτεραιότητα των πρώτων απέναντι στις δεύτερες. Όπως αναφέρει, τόσο τα όρια των νόμιμων διαφωνιών ανάμεσα στους ιστορικούς, όσο και ο βαθμός της σχέσης ανάμεσα στην ερμηνεία του ιστορικού και την επιλεκτική ανάγνωση των τεκμηρίων τελικά προσδιορίζονται αποκλειστικά από τα διαθέσιμα τεκμήρια. Πράγματι, μας λέει ο Evans, οι ιστορικοί έχουν προθεωρίες, θεωρίες ιδέες κ.λπ. που τους προσανατολίζουν στο είδος των τεκμηρίων που επιλέγουν για να θέσουν ερωτήματα. Αλλά από τη στιγμή που εργάζονται πάνω σε ντοκουμέντα πρέπει να διαβάζουν τα τεκμήρια όσο περισσότερο δίκαια και με πληρότητα μπορούν, και αν η ανάγνωση αυτή δεν επιβεβαιώνει τις υποθέσεις τους τότε πρέπει να τις εγκαταλείπουν (249).

Όμως αυτές οι προτροπές δεν είναι καθόλου ουδέτερες στο μέτρο που υποδεικνύουν ότι τα τεκμήρια αποτελούν ένα ανοικτό παράθυρο στο παρελθόν το οποίο μπορεί να γίνει γνωστό ως έχει μόνο και μόνο με αναφορά σε αυτά. Οι ερμηνείες, ή οι απόψεις δεν είναι παρά φίλτρα μέσα από τα οποία οι ιστορικοί βλέπουν το παρελθόν. Η αντικειμενικότητά τους προσδιορίζεται από τα τεκμήρια που χρησιμοποιούν και τη χρήση που κάνουν. Το σχήμα αυτό ο Evans επιχειρεί να το παρουσιάσει μέσα από μια μεταφορά, παρομοιάζοντας τους ιστορικούς ως ζωγράφους που σχεδιάζουν ένα βουνό από διαφορετικές σκοπιές. Όλοι σχεδιάζουν διαφορετικά σημεία του βουνού, επομένως διαμορφώνουν διαφορετική άποψη, αλλά ταυτόχρονα όλοι σχεδιάζουν το ίδιο αντικείμενο. Η αξιοπιστία της εικόνας που μας μεταφέρουν μπορεί να αξιολογηθεί σε σύγκριση με την οπτική γωνία από την οποία σχεδιάζουν, δηλαδή σε άμεση αναφορά με το ίδιο το αντικείμενο (250). Το πρόβλημα όμως των τεκμηρίων/ γεγονότων βρίσκεται ακριβώς εδώ. Το παρελθόν δεν μας είναι διαθέσιμο με φυσική μορφή στη βάση της οποίας να συγκρίνουμε τόσο τα τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας, το αντικείμενο στο οποίο αναφέρονται, αλλά και τις ερμηνείες που έχουν αναπτυχθεί για αυτό. Το παρελθόν μας μεταφέρεται, στο βαθμό που μας μεταφέρεται, ως κείμενο, με αποτέλεσμα να καταλύεται κάθε αυτονόητη σχέση αναφορικότητας ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο. Δεν επιθυμώ να επεκταθώ εδώ στη σχετική συζήτηση που είναι και γνωστή και σχετικά παλαιά. Θέλω μόνο να πω ότι ούτε τεκμήρια μας επιβάλλουν πώς θα τα διαβάσουμε, ούτε τα γε-

γονότα στα οποία αναφέρονται μας επιβάλλουν πώς θα τα αφηγηθούμε και πώς θα τα ερμηνεύσουμε. Αυτός που τελικά έχει τον τελικό λόγο είναι ο ιστορικός που μέσα στην υποκειμενικότητα του και μέσα στις πολιτισμικές /γνωστικές συνθήκες της εποχής του προβαίνει στο εγχείρημα. .

Ειδικότερα για το ζήτημα του Ολοκαυτώματος η διάκριση τεκμηρίων /γεγονότων από τη μια πλευρά και ερμηνείας από την άλλη μου φαίνεται τελείως απροβλημάτιστη και ταυτόχρονα ειρωνική στο μέτρο που και ο Evans και ο Inving φαίνεται πως την αποδέχονται. Δίκαια το Ολοκαύτωμα συγκαταλέγεται ανάμεσα στα περισσότερο φορτισμένα με νόημα συμβάντα της νεωτερικότητας, είναι δηλαδή ήδη και πάντα εμποτισμένο με ερμηνείες. Δεν αναφέρομαι εδώ μόνο στις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το πως φθάσαμε εκεί, αν δηλαδή η γερμανική ιστορία χαρακτηρίζεται από μια «παρέκκλιση» η όχι, αλλά και στην ίδια την εμπειρία όσων επιβίωσαν των στρατοπέδων, όσων αντίκρισαν το θέαμά τους και όσων πήραν μέρος στην εξόντωση. Στο πλαίσιο αυτό είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Evans ελέγχει τον Inving στη βάση της αποκατάστασης των τεκμηρίων που ο τελευταίος χρησιμοποιεί. Όπως αναφέραμε ήδη, ο Inving επιχειρεί να μας πείσει ότι ο Hitler δεν γνώριζε για την εξόντωση χρησιμοποιώντας, συχνά σε βαθμό παραμόρφωσης, τεκμήρια για να το αποδείξει. Ο έλεγχος του Evans στις πηγές του Inving αφορά στο κατά πόσον ο τελευταίος μεταφράζει με ακρίβεια ή αλλοιώνει ένα παράθεμα στο σύνολό του, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτά. Στη βάση των ίδιων τεκμηρίων ο Evans συνθέτει ένα διαφορετικό αφήγημα, σε σχέση πάντα με το κεντρικό ζητούμενο που αφορούσε το βαθμό γνώσης του Hitler. Αυτό που σε πρώτη ανάγνωση μας λέει ο Evans είναι ότι η δική του εκδοχή στηρίζεται στην αποκατάσταση των τεκμηρίων ενώ αυτή του Inving απορρέει από την αλλοίωσή τους. Συνεπώς δεν έχουμε δύο διαφορετικές ερμηνείες αλλά μόνο μια. Σε δεύτερη, όμως, ανάγνωση ο Evans μας λέει ότι τα τεκμήρια επιβεβαιώνουν συμβάντα που μιλούν από μόνα τους. Το θέμα αυτό έχει εξάλλου συζητήσει και σε άλλη περίπτωση υποστηρίζοντας ότι σε ένα στοιχειώδες επίπεδο το παρελθόν επιβάλλει στον ιστορικό την πραγματικότητα (του) μέσα από τα τεκμήρια τα οποία αυτός οφείλει να διαβάσει χωρίς να τα αλλοιώνει (προσθέτοντας ή αφαιρώντας λέξεις) και σε ένα δεύτερο επίπεδο ακυρώνει συγκεκριμένες υποθέσεις έρευνας του.⁴ Με αυτό το τρόπο ο Evans τελικά διακηρύσσει την αυτονομία των τεκμηρίων σε σχέση με τη διαδικασία παραγωγής τους.

Έδω αντιμετωπίζουμε ένα πολύ σύνθετο πρόβλημα, το οποίο αναδεικνύεται από την ίδια τη κριτική του Evans. Από τη μια πλευρά, είναι αδύνατο να ξεφύγουμε από τον λόγο των Ναζί στο βαθμό που στη παραγωγή των τεκμηρίων

αυτών εμπλεκόταν το κρατικό και παρακρατικό κύκλωμα. Επομένως, υπάρχουν εμφανείς δυσκολίες στην εκτίμηση της αξιοπιστίας αυτών των μαρτυριών που μπορούν να αξιολογηθούν, εν μέρει πάντως, στη βάση του άμεσου και επιχειρησιακού χαρακτήρα τους, με άλλα λόγια ότι δεν έγιναν με το μάτι στο μέλλον. Βέβαια, υπάρχει πάντα περιθώριο αμφιβολίας για το κατά πόσον π.χ τα ημερολόγια του Goebbels υπήρξαν πάντα χώρος καταγραφής ενός άμεσου και αδιαμεσολάβητου από προθέσεις μελλοντικής χρήσης λόγου. Ακόμη, όμως και με τις επιφυλάξεις αυτές, που δεν φαίνεται να μοιράζεται και ο Evans, μπορούμε να εξακριβώσουμε ένα συμβάν αυτού του τύπου. Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Hitler όχι μόνο γνώριζε για το τι συνέβαινε αλλά ήταν και βασικός οργανωτής της εξόντωσης, ανεξάρτητα από τα όποια παιγνίδια εξουσίας παίζονταν στο εσωτερικό της ναζιστικής ηγεσίας. Ακόμη και αν δεν έχουμε διαθέσιμη μια δική του γραπτή διαταγή, υπάρχει μια πλειάδα λόγων και πρακτικών που δείχνει προς αυτή τη κατεύθυνση: από τους νόμους της Νυρεμβέργης και τη παρομοίωση των Εβραίων με «βάκιλλους φυματίωσης» μέχρι την οργάνωση στρατοπέδων συγκέντρωσης και τις εκτελέσεις Εβραίων ακόμη και πριν τη λειτουργία των στρατοπέδων εξόντωσης. Είναι πιθανό ότι αυτή η επιλογή δεν ήταν η μοναδική, αφού υπήρχαν και σχέδια μαζικής επανεγκατάστασης των Εβραίων αλλού, αλλά τελικά ήταν αυτή που επικράτησε. Ωστόσο, είναι ένα ζήτημα η διακρίβωση ενός συμβάντος στη βάση τεκμηρίων, πάντα πιθανολογικά όπως δέχεται και ο Evans, και ένα τελείως διαφορετικό ζήτημα η αναγόρευση του σε πομπό σταθερού νοήματος. Το πρόβλημα πάντα παραμένει ακόμη και στη περίπτωση εκείνη όπου είμαστε βέβαιοι για το ότι κάτι συνέβη, διότι ως γνωστόν οι ιστορικοί δεν απολαμβάνουν συνήθως το προνόμιο της βεβαιότητας. Η ανάγνωση τεκμηρίων δεν επιτρέπει, ή δεν εξαναγκάζει, απλά να καταλήξουμε σε μια ερμηνεία αλλά με τη σειρά της προϋποθέτει μια άλλη. Τι ακριβώς συνιστά σημαντικό στοιχείο/ γεγονός δεν μπορεί να διαχωριστεί από το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επιλέγεται και διερευνάται, ακόμη και αν είμαστε βέβαιοι για το ότι συνέβη. Γιατί επιμένουμε στη διακρίβωση κάποιων συμβάντων, αντί κάποιων άλλων που εξίσου θα μπορούσαν να διακριβωθούν, αν όχι για το λόγο ότι τελικά η οπτική μας βρίσκεται ήδη εγγεγραμμένη σε ερμηνευτικά πλαίσια, αφηγήματα και λόγους, τελικά τις ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες της ύπαρξής μας, από τα οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε; Η προθετικότητα του ιστορικού, η πεποίθησή του να εξηγήσει τι ακριβώς συνέβη είναι αξεδιάλυτα δεμένη με τα παραπάνω. Εξάλλου το Ολοκαύτωμα δεν αποτελεί μόνο μια σειρά τραγικών συμβάντων αλλά ταυτόχρονα ένα πεδίο το οποίο στεγάζει διαφορετικές ερμηνείες. Δεν αναφέρομαι εδώ στην άρ-

νηση του Ολοκαυτώματος, διότι αυτή δεν αποτελεί ερμηνεία, αφού όσοι την υποστηρίζουν δεν μπορεί να διατείνονται ότι αυτό δεν συνέβη και ταυτόχρονα να το ερμηνεύουν, όπως σωστά επισημαίνει ο James Young.⁵ Αναφέρομαι, όμως, στο εύρος των διαφορετικών ερμηνειών που έχουν αναπτυχθεί δίνοντας σε αυτό το παρελθόν διαφορετικά νοήματα. Τα ίδια τα γεγονότα που συνθέτουν το Ολοκαύτωμα δεν αναπαρίστανται από μόνα τους ως μοναδικά, δεν πιστοποιούν από μόνα τους, την παρέκκλιση της γερμανικής ιστορίας, δεν μας επιβάλλουν να τα διαβάσουμε ως την καταστροφή ή την απόδειξη της ψυχικής αντοχής ενός λαού.

Επιπλέον, το Ολοκαύτωμα έχει ήδη μια μακρά ιστορία. Από την μέρα που επινοήθηκε ο όρος και τις πρώτες δίκες εναντίον των Ναζί στη δεκαετία του 1940 μέχρι τις μέρες μας το νόημα και η χρήση του Ολοκαυτώματος μετατοπίζεται συνεχώς κάτω από τη πίεση πολιτικών καταστάσεων, όπως ο Ψυχρός Πόλεμος, η αραβοϊσραηλινή σύγκρουση και η πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, την ανάγκη εδραίωσης ηθικών και διδακτικών επιταγών που, υποτίθεται, θα το καθιστούσαν παραδειγματικό στις επόμενες γενεές, την εμφάνιση θεσμοθετημένων πολιτικών μνήμης που οργανώθηκαν αφηγηματικά πάνω σε αυτό κ.α. Στο πλαίσιο αυτής της πορείας τα τεκμήρια του Ολοκαυτώματος δεν ήταν ποτέ σταθερά, και εδώ αναφέρομαι, ανάμεσα σε άλλα, στην σημαντική αναβάθμιση της προφορικής μαρτυρίας όσων επιβίωσαν, η οποία για πολλά χρόνια θεωρήθηκε αναξιόπιστη.⁶ Όλα αυτά τελικά αντί να συμβάλλουν στη σταθερότητα του νοήματος των τεκμηρίων τελικά τείνουν να το μεταθέτουν συνεχώς. Με άλλα λόγια, μπορούμε να γνωρίζουμε αλλά πάντα από μια σκοπιά. Ίσως ο Evans δεν θα προσυπέγραφε αυτή την διαπίστωση αλλά είναι δύσκολο να τοποθετήσει τον εαυτό του ως συγκεκριμένο υποκείμενο, με πολιτικές απόψεις και ηθικές επιλογές, έξω από τους λόγους και της ερμηνείας της εποχής του. Κατά παράδοξο τρόπο αυτό αποδεικνύει και η εμπλοκή του στην υπόθεση. Στο κάτω-κάτω, ούτε ο Evans, ούτε ο Inving ανακάλυψαν το Ολοκαύτωμα διαβάζοντας απλώς αρχεία και τεκμήρια. Ούτε η επικοινωνία τους με ένα ακροατήριο γίνεται με βάση τις λεπτομέρειες μιας υποσημείωσης ή ενός παραθέματος. Αντίθετα στηρίζεται στη διάχυση και την κοινωνική οικειοποίηση ερμηνειών που είναι ήδη γνωστές στο ακροατήριο αυτό, που μπορεί να εκτιμά τις υποσημειώσεις και την ακρίβεια των παραθεμάτων, δηλαδή τα μεθοδολογικά/ μορφικά στοιχεία με βάση τα οποία οι ιστορικοί αναγορεύουν τα αφηγήματά τους σε έγκυρα, αλλά τελικά αξιολογεί με βάση τις ερμηνείες και τα ιστορικά συμπεράσματα και μόνο.

Τελικά ο Evans παρακάμπτει τα προβλήματα που απορρέουν από τη συσχέτιση τεκμηρίων/γεγονότων και ερμηνείας/νοήματος παρα-

πέμποντας σε ένα κώδικα δεοντολογίας με τον οποίο κανείς δεν θα διαφωνούσε. Ποιός πράγματι θα ισχυριζόταν ότι οφείλουμε να κάμπουμε ή να αλλοιώνουμε τα τεκμήρια έτσι ώστε να εξυπηρετούν το επιχείρημά μας; Ο Evans γενικεύει επικίνδυνα όταν αναρωτιέται «Με ποιό τρόπο μπορούμε να αποδείξουμε ότι κάποιος συνειδητά αλλοίωσε τα ιστορικά τεκμήρια; Δεν είναι τελικά όλα ζήτημα ερμηνείας;» (35) Η αλλοίωση τεκμηρίων απλώς είναι αλλοίωση τεκμηρίων, τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο και μπορεί να διακριβωθεί. Αλλά αυτό δεν έχει καμία σχέση με το γεγονός ότι ο κάθε ιστορικός τελικά επιλέγει να δώσει έμφαση σε μια σειρά συμβάντων ή μια ενότητα τεκμηρίων έναντι κάποιων άλλων ακριβώς επειδή τον ενδιαφέρει, είτε το συνειδητοποιεί είτε όχι, να καταθέσει μια ερμηνεία και όχι απλώς να εξακριβώσει συμβάντα. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι ερμηνείες είναι εξίσου ισότιμες αλλά ότι η επιλογή της μιας απέναντι στην άλλη δεν μπορεί να γίνει μόνο στη βάση των τεκμηρίων αλλά κυρίως στη βάση των ιστορικών συμπερασμάτων που απαντούν στα ερωτήματα και τις αγωνίες της εποχής – των επιστημονικών κοινοτήτων και των κοινωνικών ομάδων – που τα χρησιμοποιεί. Αν χάσουμε αυτή τη διάσταση τότε δεν θα είμαστε ποτέ σε θέση να κατανοήσουμε γιατί κάποιος επιλέγει μια οπτική απέναντι σε κάποια άλλη. Δεν είναι μόνο, επαναλαμβάνω, ο αριθμός των υποσημειώσεων, της βιβλιογραφίας και των τεκμηρίων που παρουσιάζει ένα κείμενο αλλά και η ερμηνεία που προσφέρει στη βάση του οποίου διεκδικεί μια σχέση με την αλήθεια. Εξάλλου οι αρνητές δεν υποστήριξαν ποτέ ότι εκπροσωπούν τίποτε λιγότερο από την αλήθεια που υποτίθεται, ότι συσκοτίζουν σκοπιμότητες και ιδεολογίες. Ούτε τα βιβλία τους στερούνται υποσημειώσεων και τεκμηρίων. Το αντίθετο, μάλιστα, όπως επιβεβαιώνει και ένα απλό ξεφύλλισμα των βιβλίων του Inving. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, οι ίδιοι συσκοτίζουν το γεγονός ότι η άρνηση του Ολοκαυτώματος γίνεται στη βάση μιας σαφώς προσδιορισμένης πολιτικής και ιδεολογικής ατζέντας, την αποκατάσταση του ναζισμού και του φυλετικού αντισημιτισμού, όπως η ίδια η απόπειρα «αθώωσης» του Hitler που επιχειρεί ο Inving.⁷ Για αυτό το λόγο ο έλεγχος των τεκμηρίων που χρησιμοποιεί ο τελευταίος θα παρέμενε μετέωρος χωρίς την προσθήκη του επόμενου κεφαλαίου, «Ο Inving και η άρνηση του Ολοκαυτώματος», που δείχνει ακριβώς τη πολιτική συμμετοχή του σήμερα στο κύκλωμα των αρνητών του Ολοκαυτώματος, χωρίς την οποία το νόημα της αλλοίωσης των τεκμηρίων μεταβάλλεται.

Ένα δεύτερο ζήτημα που θέτει το βιβλίο του Evans αφορά στη δημόσια χρήση της ιστορίας και τις συνέπειες της σήμερα στην ιστορική έρευνα. Ο Evans αναγνωρίζει ότι τελικά η υπόθεση κατά τη διάρκεια της δικαστικής διαδικασίας ξέφυγε τελείως από ζητήματα μετάφρα-

σης και αλλοίωσης τεκμηρίων και μετατράπηκε σε ένα πολιτικό συμβάν. Στο βιβλίο μας περιγράφει ζωντανά την εμπειρία του ως μάρτυρα εμπειρογνώμονα στη δίκη, το ακροατήριο που συνωστιζόταν καθημερινά στην αίθουσα του δικαστηρίου, και μεταφέρει συνοπτικά τις ποικίλες αντιδράσεις εκπροσώπων του Τύπου με τις οποίες βρίσκεται σε διαρκή διάλογο. Το δικαστήριο μετατράπηκε σε σκηνικό στο οποίο ξετυλίχθηκε ένα έργο με αβέβαιο τέλος. Οι παραστάσεις των δικηγόρων των εμπειρογνομόνων, του Inving, που εκπροσώπησε ο ίδιος τον εαυτό του, τελικά υπογράμμισαν το ρόλο της ρητορικής στην εξέλιξη της υπόθεσης. Στο ακροατήριο παρευρίσκονταν καθημερινά πλήθος κόσμου, οπαδοί του Βρετανικού Εθνικού Μετώπου, ακτιβιστές, εκπρόσωποι εβραϊκών οργανώσεων αλλά και πολλοί που ενδιαφέρονταν για την ίδια την υπόθεση. Εκπρόσωποι του Τύπου από τη Βρετανία, τη Γερμανία, την Ιρλανδία τις ΗΠΑ κ.α παρακολούθησαν τη δίκη ανελλιπώς και ήσαν αυτοί που με τα γραπτά τους υπογράμμισαν το πολιτικό της χαρακτήρα, που δεν αφορούσε μόνο την πολιτική αλλά και της πολιτική της ιστοριογραφίας. Έτσι έθεσαν ζητήματα του τύπου αν τελικά η απόφαση του δικαστηρίου αποδυναμώνει στην πράξη την ιστορική έρευνα γύρω από το Ολοκαύτωμα, θέτει δηλαδή ζήτημα ελευθερίας του λόγου, αν το ζήτημα θα έπρεπε επιτέλους να αφεθεί στους ιστορικούς ή να εξακολουθεί να στοιχειώνει με τη μνήμη του το παρόν κ.α. Τα ζητήματα αυτά, που μεταφέρθηκαν μέσα από τον Τύπο απηχώντας απόψεις ιστορικών αλλά και δημοσιογράφων, αντιμετωπίζονται από τον Richard Evans με τρόπο πρακτικό, καθώς αναγνωρίζει την σημασία ορισμένων από αυτά αλλά αρνείται ότι το αποτέλεσμα της δίκης δημιουργεί πρόβλημα στην ελευθερία του λόγου. Τελικά η αθώωση της Lipstadt δεν θα έπρεπε να υπερεκτιμηθεί. Αναμφίβολα η όλη υπόθεση κηλίδωσε τη φήμη του Inving ως ιστορικού στο βαθμό που ο δικαστής δέχτηκε ότι αυτός αλλοίωσε τεκμήρια προκειμένου να εξυπηρετήσει τα επιχειρήματά του. Από αυτή την άποψη η υπόθεση της άρνησης ίσως δέχτηκε ένα πλήγμα. Στα μάτια όμως των αρνητών η αποδοχή της αλλοίωσης από το δικαστήριο τελικά εκθέτει τον ίδιο τον Inving και όχι το επιχείρημα της άρνησης. Αλλά, μπορούμε να αναρωτηθούμε ρητορικά, τι θα σήμαινε αν τελικά καταδικαζόταν η Lipstadt; Είναι παράλογο να πιστέψει κανείς ότι σε μια τέτοια περίπτωση το ίδιο το Ολοκαύτωμα θα ετίθετο σε αμφισβήτηση, διότι έτσι και αλλιώς δεν ήταν αυτό το ζητούμενο στη δίκη. Ούτε, πολύ περισσότερο, η όποια απόφαση θα έθετε σε κίνδυνο την ιστορική έρευνα γύρω από το θέμα αυτό. Εξάλλου η συζήτηση για το Ολοκαύτωμα όπως έχει εξελιχθεί τα τελευταία είκοσι χρόνια έχει θέσει καινούργια προβλήματα σχετικά με την μοναδικότητα, την αναπαραστασιμότητα και τη δυνατότητα κατανόησης του σύνθετου αυτού φαινο-

μένου, που δύσκολα μπορούν να επηρεαστούν από κάποια δικαστική απόφαση.

Ταυτόχρονα, όμως, το βιβλίο του Evans θέτει εκ των πραγμάτων το ζήτημα της θέσης του ιστορικού ως μάρτυρα. Ο Evans υπερασπίζεται την επιλογή του να εμπλακεί στη δίκη ως ειδήμων με το σκεπτικό ότι, σε μια περίοδο κατά την οποία οι τελευταίοι επιζώντες αποχωρούν από τη ζωή, τελικά εναπόκειται στους ιστορικούς να υπερασπιστούν τη μνήμη τους καταθέτοντας την αλήθεια. Πιστεύει, μάλιστα, ότι η διαδικασία απόδειξης στο δικαστήριο θυμίζει πολύ την αντίστοιχη στην Ιστορία, επομένως η επιλογή του δεν φαντάζει και τόσο παράξενη. Σε ένα μεταγενέστερο άρθρο ο Evans επεξεργάζεται περισσότερο τις σκέψεις του αναγνωρίζοντας μεν ότι το δικαστήριο δεν κρίνει τελικά όπως οι ιστορικοί, επιβεβαιώνοντας όμως την αρχική επιλογή του. Είναι ενδιαφέρον ότι ο αναστοχασμός αυτός γίνεται με αφορμή την άρνηση του ιστορικού Henry Rousso να καταθέσει στη δίκη του Maurice Papon διότι πίστευε ότι η κατάθεσή του δεν θα εξυπηρετούσε την ιστορική αλήθεια, αφού αναγκαστικά θα έπρεπε να κινηθεί μέσα στην υπερασπιστική κατεύθυνση που θα έθεταν οι δικηγόροι – κατά παράδοξο τρόπο τον Rousso κάλεσε η υπεράσπιση του Papon. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι ο Evans τοποθετεί τη σχετική συζήτηση σε σχέση με την αναζωπύρωση της πολιτικής της μνήμης γύρω από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και τις δίκες εναντίον ατόμων, περασμένης ηλικίας πια, που συμμετείχαν στην εξόντωση Εβραίων.⁸ Εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε ένα παράδοξο. Η πεποίθηση ότι οι ιστορικοί καλούνται να υπερασπιστούν τη μνήμη των θυμάτων φαίνεται να βρίσκεται σε αναντιστοιχία με τη δυσπιστία που ο Richard Evans, αλλά και πολλοί ιστορικοί, εκδηλώνει απέναντι στη πολιτική της μνήμης. Άραγε η στάση αυτή απορρέει από τις επιφυλάξεις για τις πολιτικές χρήσεις της μνήμης, που εύκολα μπορεί να κατανοήσει κανείς ακόμη και για το Ολοκαύτωμα,⁹ ή συνδέεται και με τη γνωστή δυσπιστία απέναντι στην προφορική μαρτυρία, που όντας απόλυτα υποκειμενική και συναισθηματικά φορτισμένη, θεωρείται συχνά αναξιόπιστη; Κατά τη γνώμη μου, το ζήτημα αυτό δεν ξεκαθαρίζεται στο βιβλίο επαρκώς, παρότι κεφαλαίως σημασίας. Τι σημαίνει και πώς βιώνεται η εμπειρία, πώς μετασχηματίζεται η μνήμη στο πέρασμα του χρόνου και, τελικά, πώς αξιολογείται η μαρτυρία, αποτελούν βασικά και ανοικτά ζητήματα για όσους πιστεύουν ότι η συγκρότηση της μνήμης και η προσωπική μαρτυρία αποτελούν νόμιμα και καίρια πεδία ιστορικής έρευνας. Η κεφαλαιοποίηση ενός τραυματικού συμβάντος όπως το Ολοκαύτωμα, ή οι Αρμενικές σφαγές, μπορεί πράγματι να αποτελέσει αφηγηρία συγκρότησης μιας μεταγενέστερης συλλογικής ταυτότητας ή να χρησιμοποιηθεί αργότερα για πολιτικούς σκοπούς. Μπορεί, δηλαδή,

να διαμεσολαβηθεί από τις ανάγκες μιας μεταγενέστερης εποχής. Κάτι τέτοιο δεν είναι πρωφανές διότι –τηρουμένων των αναλογιών αφού αναφερθήκαμε σε τραυματικά συμβάντα– αφορά κάθε καταστατική αφετηρία συλλογικής ταυτότητας. Αποτελεί, όμως αυτό αλλοίωση των ίδιων των συμβάντων προκειμένου αυτά να εξυπηρετήσουν τις νέες ανάγκες; Και πώς αξιολογείται τελικά η πολιτική της μνήμης από τους ιστορικούς;¹⁰ Νομίζω ότι ο πλέον άχαρος ρόλος για αυτούς θα ήταν να εμμένουν σε μια στείρα διάκριση ανάμεσα στη μνήμη, που αποσπασματική και υποκειμενική όπως είναι, υποτίθεται ότι, έχει περιορισμένη βαρύτητα και της ιστορίας που, υποτίθεται πάλι ότι, μπορεί να αποκαταστήσει το πραγματικό παρελθόν «διορθώνοντας» τα λάθη ή τις ανακρίβειες της πρώτης. Ζώντας σε μια εποχή όπου τα «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας», για να χρησιμοποιήσω ένα νομικό όρο, πληθαίνουν μάλλον παρά μειώνονται, η καταφυγή στη προσωπική μαρτυρία γίνεται συχνά αναπόφευκτη, όπως και η ανάγκη της κατανόησης του πώς αυτή οργανώνεται σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Από την άποψη αυτή, η στάση του Evans θα πρέπει να προβληματίσει δημιουργικά τους ιστορικούς σχετικά με το δημόσιο ρόλο τους. Ζητήματα ιστορικής ερμηνείας δεν μπορεί να λύνονται στα δικαστήρια, αλλά η πολιτική ευθύνη των ιστορικών δεν μπορεί να παρακαμφθεί, και πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο διαλόγου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ ενδεικτικά, Antoon De Baets, "Defamation Cases against Historians", *History and Theory*, 3(41) 2002
2. Η ακροδεξιά και αντισημιτική αυτή τάση, που εκφράστηκε περισσότερο μαχητικά από τον Robert Faurisson στη δεκαετία του 1980, εμφάνιζε την συστηματική εξόντωση των Εβραίων από τους Ναζί ως ψεύδος, μέρος ενός τεχνάσματος με το οποίο οι σιωνιστές του Ισραήλ αποσπούσαν οικονομική και πολιτική υποστήριξη από τις δυτικές χώρες. Είναι πράγματι παράδοξο που το επιχείρημα αυτό το έχουν ενστερνιστεί άτομα από την άλλη πλευρά του πολιτικού φάσματος όπως ο Norman Finkelstein, ο οποίος αδυνατεί να κατανοήσει τη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική εκμετάλλευση του Ολοκαυτώματος με την ίδια την εμπειρία των θυμάτων, που θεωρεί ότι περίπου αδιαφορούσαν για αυτό. Στο πλαίσιο αυτό η μνεία του ότι τελικά «δεν είναι όλη η ρεβιζιονιστική φιλολογία εντελώς άχρηστη» δεν ακούγεται καθόλου παράδοξη. Norman Finkelstein, *Η Βιομηχανία του Ολοκαυτώματος. Σκέψεις για την εκμετάλλευση της εβραϊκής οδύνης*, Αθήνα 2001, 120-121
3. Peter Longerich, *Der ungeschriebene Beehl: Hitler und der Weeg zur "Endlosung"*, Munich:Piper 2001, Robert Jan Van Pelt, *The*

- Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*, Indiana University Press 2002
4. Richard Evans, *In Defence of History*, Λονδίνο 1997, 115-116, 120-121
 5. James Young, "Towards a Received History of the Holocaust", *History and Theory*, Special Issue 4 (36), 1997, 28 . Βλ επίσης, Hayden White, "The Politics of Historical Interpretation", στο H. White, *The Content of the Form, Narrative, Discourse and Historical Representation*, John Hopkins University Press, 76-78
 6. Βλ τη βιβλιοκριτική του Patrick Finney στο βιβλίο του Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes and the Formation of Holocaust History and Memory*, Oxford University Press 2001, σε *Rethinking History* 3(8) 2004
 7. Patrick Finney, "Ethics, Historical Relativism and Holocaust Denial", *Rethinking History* 3 (2) 1998
 8. Richard Evans, "History, Memory and the Law: The Historian as Expert Witness", *History and Theory* 3(41) 2002
 9. Βλ., ενδεικτικά, Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory*, Νέα Υόρκη 2001
 10. Βλ ενδεικτικά, Dominick LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press 1998, ειδικότερα σσ. 8-42